

РЕЦЕНЗИЯ

по конкурс за академичната длъжност „професор“ по:
област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки,
професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, научна
специалност Социология (Социология на правото и модерните институции),
обявен в ДВ бр. 32 от 22.04.2016 г.

Рецензент: доц. д-р Андрей Бунджулов, катедра „Икономическа социология“ при
Университет за национално и световно стопанство, София

„Шаблонът“ на подобни рецензии изисква в началото да се очертаят основните характеристики на научната и преподавателската дейност на кандидата.

Приложеният списък с научни публикации на доц. д-р Иво Христов впечатлява не само в количествено, но и в качествено отношение: 3 монографии, 5 студии, 36 статии, от които 5 в международни издания. За участие в конкурса кандидатът е представил на вниманието на научното жури общо 13 научни публикации. Между тях бих искал да отбележа студията „Правото на прехода“ –В: „Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.“, София, ИК „Изток – Запад“, (в съавторство с И. Чалъков, А. Бунджулов, Л. Деянова, Н. Николова, Т. Митев, Д. Деянов, Б. Славенков, О. Симеонов, Пл. Чипев, В. Стойнев и Ст. Фелиси), стр. 64 – 116, 2008, ISBN 9789543214440, „Черните дупки на българската енергетика“ София, ИК „Изток – Запад“ (в съавторство с И. Чалъков и Т. Митев), 2011, ISBN 978-954-321-801-1 и, разбира се, последният му монографичен труд под заглавие „Пред пепелището на нестаналото българско общество“ (Пловдив, Издателство „Студио 18“, 2016), на който ще се спра малко по-обстойно в моята рецензия.

Впечатление прави също богатият преподавателски опит на доц. Иво Христов. От 1994 до ден днешен той преподава в Софийския университет, също в Пловдивския университет, където за известен период е ръководител на катедра „Приложна и институционална социология“. Автор е на 9 учебни програми. Бих искал да открия неговите авторски курсове по *Социология на правото* (СУ и ПУ), *Историческа социология на*

модерните институции (ПУ и СУ, магистърска програма), *Социология на българската модернизация* (ПУ), *Социология на политиката* (ПУ), които са приети изключително добре от студентите. За оформянето на изследователския му почерк и тематичното поле на интереси допринасят също специализациите в престижни изследователски центрове като: Fernand Braudel Center (2012), Max Planck Institute (2010 – 2012), ARIT (American Research Institute in Turkey - 2012). Той участва в над 20 български и международни научни проекти и в също толкова български и международни научни форуми.

Научно-изследователската и преподавателска дейност на доц. Иво Христов е съсредоточена в области като: социология на правото, социология на политиката, историческа социология на модерните институции, социология на българската модернизация, социология на модерността, социология на пенитенциарните институции, геополитика и сравнителни изследвания на геополитически ситуации и контексти. Като се има предвид професионалната ми специализация, естествено е да се спра преди всичко върху онези аспекти от научната и изследователска дейност на кандидата, които се отнасят до социология на политиката, модерността и българската модернизация, които познавам сравнително добре.

Но пред скоби бих казал още нещо, което, струва ми се, е от значение при възприемането на написаното от Иво Христов. Като учен и преподавател, както е известно, доц. Иво Христов има ясно изразена позиция, насочена не само към професионалната социологическа аудитория, но и към по-широки обществени аудитории. За него социологията не е само занимание, което има смисъл в кабинетно уединение, тя е призвана да прави своите диагнози обществено достойно. Добре известно е също, че „истината“ в социалните и хуманитарните науки е залог на понякога остра идейна и политическа полемика. Затова социологията никога не е била само чисто академично занимание, тя е била занимание, изкушено от публичен дебат – нещо, което от 90-те години насам се нарича и развива като „публична социология“ (‘public sociology’). Днес това е вярно повече от всякога. Академичната традиция, формирала се и школувана върху постулата за ценностна неутралност на науката, трудно приема изявяването на подобна позиция, пренасяйки я волно или неволно върху оценката за самата научна и преподавателска дейност. Днес обаче се намираме в поствебериянски времена, когато гражданските и политическите интенции и позиции в науката се възприемат като нещо „нормално“, стига да се удържат и

разграничават залозите на академичното поле (науката и преподаването) от залозите на гражданската активност; да се удържа рефлексивно позицията на субекта и резултатите на изследване, а те в случая са научната и преподавателската стойност на продукцията, която представя кандидата и степента, в която тя покрива критериите и изискванията на законодателя за придобиване на академичната длъжност „професор“.

Спазвайки задължителните ограничения към обема на една рецензия, без да навлизам в излишни детайли, тук бих искал да обобща отличителните по мое мнение черти в изследователския метод и стил на мислене на Иво Христов.

Първото, което прави впечатление, когато се четат негови текстове е *въздействието им*, което се родее със силните примери на социологически есеизъм. Но това е разбира се нож с две остриета, доколкото очертаването на глобални въздействащи картини може да подведе читателя, ако той не изработи и не удържа критична дистанция към предложената интерпретация. Картините, като посочва и самият Иво Христов не са някаква „пасивна рефлексия“, те активно участват в създаването на реалността, тук е тяхната манипулативна сила, очарование, но и рискът, който носят в себе си. Иво Христов несъмнено е специалист по рисуването на въздействащи мащабни платна, по конституирането на глобални погледи и срезове на действителността, по търсенето на дълбочинни измерения – един критически стил, който той често определя в своите публикации като „диагноза“ или „диагностициране“ на социума.

Втората отличителна характеристика на мисловния стил на доц. Иво Христов е *историзмът* и тук бих подчертал особено историзмът от Броделов тип. Това е свързано и с току-що посочената характеристика, доколкото мащабните картини не са нещо абстрактно, изсмукано от пръстите, а имат конкретно-историческо съдържание. Така всеки социален феномен, всеки мисловен и изследователски предмет – икономиката и по-конкретно пазарът, правото, политиката, държавното управление и пр., – които попадат в изследователското поле на социолога са показани в своята историческа станалост, еманципирайки се, автономизирайки се, превръщайки се в даден исторически момент в „интегративен социален център“, както в случая с пазарната икономика при капитализма като интегриращ фактор, който удържа и прави трайна една картина на възприемане на социалната действителност като историческа. В този смисъл социологията, която ни

предлага Иво Христов следва най-добрите образци на Дюркеймовата и Веберовата социология, при всички различия на прилагания от тях исторически метод.

Третата отличителна черта на този мисловен и изследователски стил е *системният подход*. И тук бих посочил – особено в прочита на Емануел Уолърстейн, разглеждащ света като взаимосвързани и вписващи се едно в друго равнища: глобално, регионално и локално, т. е. като „световна система“ (‘world-system’). Иво Христов обаче е далеч от функционалистката парадигма в нейния класически вид. Или както самият той казва: „ако нещата се видят като система, в системно единство, но и в исторически континуитет, тогава ще стане ясно, че това, което се привижда като нечия зла вина или воля всъщност е проява на системна закономерност и хладен интерес. Че логиката на процесите неумолимо ни е тласкала към това, което сме в момента. Че за сегашното статукво са работили дълго вътрешни и външни сили и че то далеч не е злощастна случайност“ (*Пред пепелището...*, с. 129). С други думи авторът разглежда социума не просто като система, но и *системата като жизнен свят*, т. е. като пораждаща специфични социокултурни форми на живот, конституирани върху универсализиращата и глобализиращата матрица, наречена „капитализъм“ – капитализмът не изобщо, като такъв, а като *конкретно-историческа система*. По такъв начин капиталистическата система вече не е нещо априорно, абстрактно дадено, а конкретен исторически феномен, пораждащ системни ефекти, експанзиращи, колонизиращи всички социални сфери, но и онова, което в геополитически план бихме определили като отношение „център – периферия“. Така тази система има своите икономически, социални, политически, културни, геополитически и прочие проекции.

Четвърто, социологията, която ни поднася доц. Христов, несъмнено има силен *критически заряд*, което вече споменах. Зад привидното, зад видимото той търси дълбоките, системообразуващи тенденции – тенденциите на упадък и залез на европоцентризма, на Запада като господстващ център и сила в съвременния свят. Съвременният свят, който като продукт на продължила повече от пет века експанзия на една уникална икономическа, културна и обществено-политическа форма, наречена „модерен западноевропейски капитализъм“, постепенно изживява своето време, сблъсквайки се със своите иманентни проблеми и противоречия, и с пределите на своята експанзия в светове, които не могат, а и не подлежат, на цялостно абсорбиране, колонизиране като „периферни“ икономически култури, общества, светове. Тук е важно да

подчертаем, че социално-историческата необходимост/детерминизъм според Иво Христов не са фатално, необратимо предопределени. Това следва от избрания метод да се проследява „типичната, ключовата социална връзка, която е социообразуваща за определения период“, като „в тези своеобразни социоисторически „възли“ се преплитат едновременно социалната свобода и социалната детерминираност, без едното да изключва другото“ (пак там, с. 177, 179). Ето защо често повтарящият се рефрен: „Имало ли е друг вариант?“, „Имало ли е алтернатива?“, „А сега накъде?“ и пр. не са просто риторични ходове, търсене на някаква изначално положена „истина“, а ангажирано, мъчително търсене на изход от една ситуация – изход, който не е предопределен, а по-скоро става дума за различни възможни варианти на изход. Може да ни се струва, че картините, които рисува Иво Христов съдържат мрачни тонове. Например за капитализма на утрешния ден като едно „йерархично, много сурово и силно рестриктивно и ригидно обществено образувание, което ще дойде на мястото на сегашния капитализъм, на мястото на сегашната форма на политика, на мястото на това, което досега разбирахме като нация-държава и т. н.“ (пак там, с. 13); или за България като „страна, победена в Третата световна война“, чие население е „в процес на свободно демографско и цивилизационно „падане“ и чиито елити са неспособни да действат самостоятелно и да се противопоставят на кризисните негативни тенденции и пр.. Но не може да се отрече, че тези картини са въздействащи най-вече със своя реализъм.

Най-сетне, не мога да не отбележа приносните моменти, които доц. Иво Христов внася в *изследванията на правото и нормативността в плоскостта на историческата социология на социализма и прехода*. Тук ще припомня една наша дискусия, отнасяща се до самия статус, роля, функции на правото в условията на т. нар. тоталитарна система и то в двете основни фази (етапа) от нейното развитие – класическият сталински период и късният сталинизъм или постсталинизъмът, в който етап пребивава българското общество по времето на управлението на Тодор Живков. Моето мнение е, че правото в онзи период всъщност е обезсилено от идеологическата нормативност, която има доминираща роля и функции, че то по един специфичен начин е изпразнено от нормативна сила. Тук няма да навлизам в анализа на спецификата на идеологическата в сравнение с юридическата нормативност – разликата в характера и начините на функциониране на идеологическата и юридическата норма. Иво Христов настоява, че макар и отслабено правото тук е *запазило своя специфична роля на регулатор*; че не можем например да разберем въвеждането на „анклави“ на пазарни

отношения и капиталови мотивации в социалистическата държавна икономика, без да анализираме „еволюционните изменения в социалистическото икономическо законодателство, започнали още в началото на 70-те години на миналия век и продължили през първите години на прехода, съхранявайки – под булото на радикалната промяна – една неочаквана приемственост“ (*Мрежите на прехода*, Интермедия I, с. 63, 73-75). Намирам, че неговите изследвания в Интермедията му в *Мрежите на прехода* са блестяща илюстрация на тази негова теза. Тук отново се проявява силата на социологическия му анализ, разглеждащ правото не откъснато, като „някакъв самостоятелен предмет, а като нормативна система, която е била инструмент на заинтересовани обществени играчи по силата на обективно наложени промени“ (пак там, с. 65). В своята последна книга *Пред пепелището на нестаналото българско общество* Иво Христов отново се връща към този проблем – правото в неговата историческа ограничаване/изтласкване „във вторични и относително периферни сфери, нямащи съществено значение за „светая светих“, касаеща властта и нейната употреба“, подчертавайки, че „това не означава, че социализмът не е било правово общество, той е правов, но по негов присъщ на социалната му логика начин и в съответните исторически форми“ (*Пред пепелището...*, с. 107).

Така стигаме до ключовия момент, как правните „иновации“ си пробиват път, осигурявайки нормативна среда за нов тип икономически действия и активност не само на нивото на формалния „официален“ юридически корпус, а особено на „неговото подзаконово ниво, така и от ведомствени, междуведомствени и партийни регулации, които независимо че не са формално наречени правни, изпълняват правни функции и притежават собствено правни специфики“ (*Мрежите на прехода*, Интермедия I, с. 75). За да разберем какво се случва в годините на т. нар. преход у нас, трябва да проследим внимателно анализа на Иво Христов на тази „точкова регулация“, която, създавайки анклави през 70-те и 80-те години, „едва в края на бившия режим – в прословутия Указ 56 – ще приеме формата на една по-цялостна законодателна рамка, която ще отпусне познатите нам процеси на реструктуриране на собствеността под формата на т. нар. фирмена организация, скроена и предназначена по-скоро за държавните предприятия, но и създаваща предпоставки за стартиране на частни фирми, което и става още в последната година и месеци на бившия режим. Иво Христов детайлно проследява цялата тази противоречива еволюция във всичките ѝ нормативни аспекти и многозначителни нюанси,

отприщващи основните тенденции в правната регулация на прехода. Той убедително показва, че неслучаен е изборът на формите и механизмите за преразпределение и приватизация на този гигантски за нашите мащаби материален и финансов ресурс – приватизационното законодателство, особено някои тенденции в правната регулация на банките и пр. „Подобно на правото и именно поради това – на т. нар. „пазарни“ механизми бяха оставени относително несъществени и периферни продуктови и социални ниши“ (*Пред пепелището...*, с. 184).

Същият методологически подход Иво Христов прилага и в частта за нормативния анализ на енергийния сектор от книгата *Черните дупки на българската енергетика*, написана в съавторство с Иван Чалъков и Тихомир Митев (София: Изток-Запад, 2011). Тук той продължава анализа си на основните тенденции в правната регулация на прехода, разкрити в предходното изследване *Мрежите на прехода* и по-специално на ключовия момент, заложен още в Указ 56 и правилника за неговото прилагане, за създаване на предпоставки „за постепенното обособяване и последващо отделяне на държавния административен корпус на отделни стопански звена и тяхното преминаване в частни ръце“ чрез превръщането им в юридически лица и търговски дружества (*Черните дупки...*, с. 92-95). Тоест превръщането на държавата в един „по-скоро външен собственик“ като междинен преходен етап в раздържавяването-разграбването на собствеността по модела на „входно-изходната икономика“, изсмукваща печалбата от частни фирми на „входа“ и на „изхода“, запазващ загубите за държавата. Спецификата на този сектор обаче е тъкмо в забавянето на развитието му, съхраняването в първото десетилетие на прехода на неговата централизирана структура – това, че през 90-те той не е претърпял структурните и юридическите трансформации, засегнали другите отрасли на икономиката (пак там, с. 107), което по специфичен начин възпрепятства и модифицира прилагането на източващи стратегии.

Важен методологически аспект на анализа на Иво Христов е, че той разглежда правния регулатор (юридическата нормативност) не само в един по-широк контекст, във връзка с тенденциите в икономическата, политическата сфера, функционирането на държавните институции и пр., но и, което е особено интересно, във връзка с „целенасочено“ създадените или допуснатите бели петна, пропуски, дефицити в нормативните уредби, в които и чрез които се създават и разпространяват нови процеси и „иновации“. Става дума

не просто за негативни практики на разграбване на наследената от социализма активи, корупция и пр., общоизвестното и многократно коментирано отслабване на държавните институции и регулации, Иво Христов ни казва нещо по-различно – ефектът на нормативния вакуум, отслабването на закона и кризата на правораздавателната и правозащитната системи и институции е по същество социологически ефект, доколкото той може да бъде обяснен адекватно в контекста на стратегиите на икономическите и политически актьори, техните мотивации, като повече или по-малко целенасочено произведен ефект.

В крайна сметка не е изненадващо, че този анализ като цяло отвежда до картината, която споменах в началото, нарисувана в книгата *Пред пепелището на нестаналото българско общество*. Това е мрачна картина и диагноза, но тя до голяма степен резонира с обществените настроения и затова не случайно се ползва с толкова широко обществено одобрение. Тук аз приемам приносните моменти очертани от самия Иво Христов, съдържащи се най-общо казано в опита да се очертае спецификата на българския феномен на прехода към пазарна икономика и демокрация, който макар и привидно да наподобява някои черти на западните им аналози, прикрива „съвършено различни съдържания“. Не може и да бъде иначе, доколкото всъщност става дума за наслагване на различни кризи – едновременно на системата и нейните модели на функциониране в глобален аспект, на регионални и на локални процеси. И ако на някои му се струва, че тази картина изглежда твърде „апокалиптично“ би трябвало наистина да се вгледа в аргументите. „Това което наблюдаваме, твърди Иво Христов, не е криза, в специфични български форми, на действаща политическа система и на демократичен режим като цяло, а проявени форми на отсъствие на такива. В основата на нашия феномен стоят базисни социални причини, които правят невъзможен демократичен режим у нас. Демокрация като политическа форма на съвременното българско общество не може да съществува, тъй като този политически режим е лишен от своите съществени социални предпоставки. Нещо повече – твърдя, продължава Христов, че отсъстват обществени предпоставки на наличието въобще на политика и политическа сфера в съвременното българско общество“.

Причините авторът търси в крайна сметка в онзи специфичен модел на трансформация, при която номенклатурните елити запазват и трансформират своите властови ресурси, прераждайки се успешно в нов тип преходни елити. Но не само това.

Прераждането на бившите елити и мрежи вече не може да обясни задоволително краха на българския преход, дори в онези моменти и пунктове, в които той изглежда привидно най-успешен – възникването на пазар, потребителско общество, демократични институции и пр. Но „ако т. нар. български „елити“ продукт на гниенето на българския социализъм не могат да бъдат субекти на автентично социално действие..., ако липсва активна социална субектност... ако нещото наречено българско „общество“ е в режим на социален полуразпад... ако „населението“ е в процес на свободно демографско и цивилизационно падане“... възможен ли е изход от тази ситуация? Нарочно направих този колаж от изречения, съдържащи се в заключението на последната книга на доц. Иво Христов, за да посоча отново основния проблем в подобен начин на мислене – *чувството за безизходица*. Не става дума разбира се за „рецепта“ – това, съгласен съм с Иво Христов, не може да се вмени като задача или дълг на социолога, става дума *как да мислим ситуацията/системата отвъд нейните граници/предели*. Все пак в края на Втора глава и във Вмesto обобщението на *Пред пепелището на нестаналото българско общество* се съдържат две интересни допускания, заслужаващи внимание: „Може да възникне обективно съвпадение на част от олигархическата върхушка у нас и интересите на част от българското общество, осъзнаващо драмата на процеса, който протича в България“. Но тази, така да се каже „вътрешна“ (ендогенна) за нашето общество възможност тутакси бива отхвърлена, доколкото това би означавало „нашата страна да придобие социална и геополитическа субектност, каквато понастоящем тя не притежава“ (с. 157). Същевременно самият финал на книгата остава отворен и за още една възможност – външната промяна в геополитическата ситуация и интереси („тъй като Европа и светът са изправени пред кардинална промяна на геополитическото и цивилизационното статукво“), от която ние винаги сме били функция и при която външни фактори могат да се окажат геополитически заинтересувани от съхраняването на държавността и институциите на тази „стратегически чувствителна територия, каквато е българската“ (с. 194).

В обобщение, някои от силните страни в начини на мислене на Иво Христов се оказват в определени аспекти и уязвими пунктове на същия този начин на мислене. Имам предвид рисуването на глобални картини, оставящи впечатление за известна едностранчивост на ракурса, предопределеност на изхода (или по-точно на отсъствието на изход). Тук не става дума за склонността към „апокалиптично мислене“ или за политически,

или геополитически пристрастия и пр. Те са напълно легитимни стига да бъдат удържани рефлексивно именно като такива, а не безкритично полагани като интерпретационни матрици. Например, ако подходим от този ъгъл към предмета, може би ще се открият нови, неподозирани изходи от лабиринта, от чието заплитане сме се оказали част – тогава може би ще се окаже, че проблемът трябва да се мисли не в опозицията „външно – вътрешно“, „обект – субект“ и пр., а да се смени самата „решетка“ на анализа – как се конституират тези глобални картини, как те функционират в конкретни локални контексти, как щом преходът не е телеологична промяна, а „идеологема“ са легитимни въпроси като: „Имаше ли друг вариант?“, „А сега накъде?“; как е възможно изобщо мисленето на подобни трансформации извън детерминистичните схеми, но и без да изпадаме в релативизъм?

Разбира се това не са лесни въпроси. Именно поради това в книгите си, изпъстрени с толкова оригинални идеи и тези, някои от които се опитам да очертая по-горе, Иво Христов не винаги успява да извлече всички евристични следствия. Може би, заради компромисите с телеологизма, детерминизма, натурализацията на собствените социологически интерпретации. Доколкото целта е да влезем не само „зад гърба“ на социалните феномени, но и на собствените си социологически интерпретации.

В заключение искам да подчертая, че научно-изследователската и преподавателската дейност на доц. Иво Христов напълно съответстват на критериите за присвояване на академичната длъжност „професор“. Пред нас имаме едно оригинално и въздействащо творчество, един силен и популярен преподавател, социален учен със значимо присъствие в научния и обществено-политическия дебат. Ето защо, като се основавам на аргументите, изложени в рецензията, за качеството на научно-изследователската и преподавателската дейност и за теоретичната стойност на рецензираните трудове, убедено препоръчвам научното жури да присъди на доц. д-р Иво Ангелов Христов научното звание Професор.

август – септември, 2016 г.

Доц. д-р Андрей Бунджулов